

Les dones en el mercat de treball. Especificitats del cas portuguès en el context de l'Europa del Sud*

Isabel Margarida André
Universitat de Lisboa

Data de recepció: novembre 1993

Resum

La majoria de les anàlisis sobre les característiques en l'ocupació de les dones van ser desenvolupades en el context del nord d'Europa i els Estats Units d'Amèrica.

Els estudis recents realitzats a Portugal i als països del sud d'Europa ens mostren particularitats significatives que posen de relleu la necessitat de qüestionar-se l'aplicabilitat dels models analítics dominants en altres contextos geogràfics. És important entendre les diferents modalitats de relació entre el capitalisme i el patriarcat perifèric. Aquestes relacions, les quals inclouen al mateix temps interessos convergents i conflictius, ens mostren diferents pautes geogràfiques.

Les característiques principals de l'ocupació femenina a Portugal no han de presentar-se sense definir prèviament què distingeix el nord del sud d'Europa i què distingeix Portugal dels altres països del sud.

Aquest és l'objectiu del nostre article. Considerant els indicadors principals d'ocupació i els aspectes més significatius de la regulació i reproducció social, es perfila la idiosincràcia de la situació de les dones al sud d'Europa i Portugal. Donem especial atenció a la seva ubicació dins el mercat laboral i els seus efectes sobre l'organització social i familiar.

Paraules clau: Mercat de treball, ocupació, flexibilització, gènere.

Resumen. Las mujeres en el mercado de trabajo. Especificidades del caso portugués en el contexto de la Europa del Sur

La mayoría de los análisis sobre las características de la ocupación de la mujeres fueron desarrollados en el contexto del norte de Europa y los Estados Unidos de América.

Recientes estudios realizados en Portugal y en los países del sur de Europa nos muestran particularidades significativas que ponen de manifiesto la necesidad de cuestionarse la aplicabilidad de los modelos analíticos en otros contextos geográficos. Es importante entender las diferentes modalidades de relación entre el capitalismo y el patriarcado periférico. Estas relaciones, las cuales incluyen al mismo tiempo intereses convergentes y conflictivos, nos muestran diferentes pautas geográficas.

Las características principales de la ocupación femenina en Portugal no han de presentarse sin definir previamente qué es lo que distingue el norte del sur de Europa y qué es lo que distingue Portugal de los otros países del sur.

* Traducció del portuguès a càrrec d'Herminia Pujol.

Este es el objetivo de nuestro artículo. Considerando los indicadores principales de ocupación y los aspectos más significativos de la reproducción social, se perfila la idiosincracia de la situación de las mujeres en el sur de Europa y Portugal. Prestamos especial atención a su ubicación dentro del mercado laboral y sus efectos sobre la organización social y familiar.

Palabras clave: Mercado de trabajo, ocupación, flexibilización, género.

Résumé. Les femmes dans le marché du travail. Spécificités du cas portugais dans le contexte de l'Europe du sud

La plupart des analyses sur les caractéristiques de l'emploi féminin se sont développées dans le contexte de l'Europe du Nord et des États Unis d'Amérique.

Les travaux récents réalisés au Portugal et dans d'autres pays de l'Europe du Sud montrent qu'il existe des particularités significatives dans ces pays qui révèlent la nécessité d'un débat sur les possibilités d'application des modèles d'analyse dominants dans d'autres contextes géographiques. Il est important de comprendre les différentes modalités des relations entre capitalisme périphérique et patriarcat. Ces relations, qui prennent en compte à la fois les intérêts convergents et conflictuels, montrent différents modèles géographiques.

Il n'est pas raisonnable de présenter les principales caractéristiques de l'emploi des femmes au Portugal sans définir au préalable ce qui distingue l'Europe du Nord de l'Europe du Sud et ce qui distingue le Portugal des autres pays du Sud.

Ceci est l'objectif de cette communication. À partir de la prise en compte des principaux indicateurs de l'emploi et des aspects les plus significatifs de la régulation sociale et de la reproduction, je prétends discuter la différence qui se donne dans la situation des femmes au travail dans le Sud de l'Europe et au Portugal. J'insisterai spécialement sur la place des femmes au sein du marché du travail et les conséquences de cette situation sur l'organisation sociale et familiale.

Mots-clés: Marché du travail, occupation, flexibilisation, femme.

Abstract. Women in the labour market. Specificities of the portuguese case in the context of southern Europe

The majority of analytical studies on the characteristics of women's employment were developed in the context of Northern Europe and the United States of America.

Recent studies undertaken in Portugal and other Southern European countries show significant characteristics which point out the necessity of discussing the applicability of the analytical models which predominate in other geographic contexts. It is important to understand the different forms that the relation between peripheric capitalism and patriarchy takes on. These relations, including convergent and conflictive interests at the same time, show different geographical patterns.

The main characteristics of women's employment in Portugal should not be presented without previously defining what distinguishes Northern from Southern Europe and Portugal from other Southern European countries.

That is the objective of this article. By considering the main employment indicators and the most significant aspects of social regulation and reproduction the idiosyncracies of women's position in Southern Europe in general and especially in Portugal, are outlined. Particular attention is paid to their placement in the labour market and its effects on social and family organization.

Key words: Labour market, employment, flexibility, women.

La majoria de les anàlisis sobre l'ocupació de les dones han tingut lloc en el context dels països de l'Europa del Nord o dels Estats Units d'Amèrica. Els estudis recents efectuats a Portugal o en altres països de l'Europa del Sud mostren aspectes específics que no han de ser interpretats segons els patrons definits per altres països. L'elevada taxa d'activitat de les dones a Portugal, l'avantatge de la població activa femenina jove pel que fa a les qualificacions escolars en relació amb la població masculina jove o la molt reduïda expressió de l'ocupació a temps parcial són algunes de les característiques que només poden ser enteses en el context econòmic i social portuguès.

En la investigació que he realitzat sobre l'ocupació de les dones a Portugal, pretenc, sobretot, entendre els diversos tipus d'articulació que s'estableixen entre el sistema patriarcal i el sistema capitalista, en el marc del model d'acumulació fordista en la perifèria i la seva concreció en els processos de segmentació del mercat de treball basats en el gènere (André, 1994).

L'esquema presentat en la figura 1 sintetitza els diversos processos i els principals protagonistes de la segmentació de l'ocupació basada en el gènere.

La marginalitat del treball femení pot ser entesa en base a la interpenetració de dues esferes que l'anàlisi social ha separat artificialment: la pública i la privada.

A l'esfera pública, les relacions capitalistes estan configurades per una determinada regulació social protagonitzada tradicionalment per l'Estat, pels sindicats i per les organitzacions d'empresaris. Tot i que aquests siguin encara els protagonistes principals, han emergit, en els darrers anys, uns altres agents amb un protagonisme rellevant, tals com les associacions de professionals, les associacions de defensa dels consumidors, els moviments ecologistes i els moviments feministes.

La intervenció d'aquesta diversitat d'agents, les seves aliances i conflictes, són decisius per a la configuració del mercat de treball, ja sigui per les vies formals de la legislació i la reglamentació, ja sigui per la influència que exerceixen sobre els comportaments i les representacions socials.

La segmentació del mercat de treball en base al gènere no es deu tant als processos de regulació social com a les característiques presentades pels treballadors i les estratègies desenvolupades pels empresaris.

El grau de mobilitat geogràfica dels individus, la seva disponibilitat i el nivell d'instrucció destaquen com a factors fonamentals en la segmentació de la mà d'obra.

Entre les estratègies seguides pels empresaris, la flexibilització de l'ocupació ha emergit, en les darreres dècades, com a denominador comú de les diverses opcions de gestió, la qual cosa porta a una redefinició dels segments que componen el mercat de treball i altera, substancialment, l'organització fordista. Cal distingir, bàsicament, dos tipus d'estratègies: la flexibilització funcional, basada, principalment, en les qualificacions específiques, en la polivalència i en la mobilitat professional; la flexibilització numèrica, que implica, sobretot, alteracions ràpides del volum d'ocupació i diferents formes de flexibilitat d'horaris. Aquestes últimes estratègies han contribuït, decisivament, en la precarització generalitzada de l'ocupació i han afectat especialment a la població femenina.

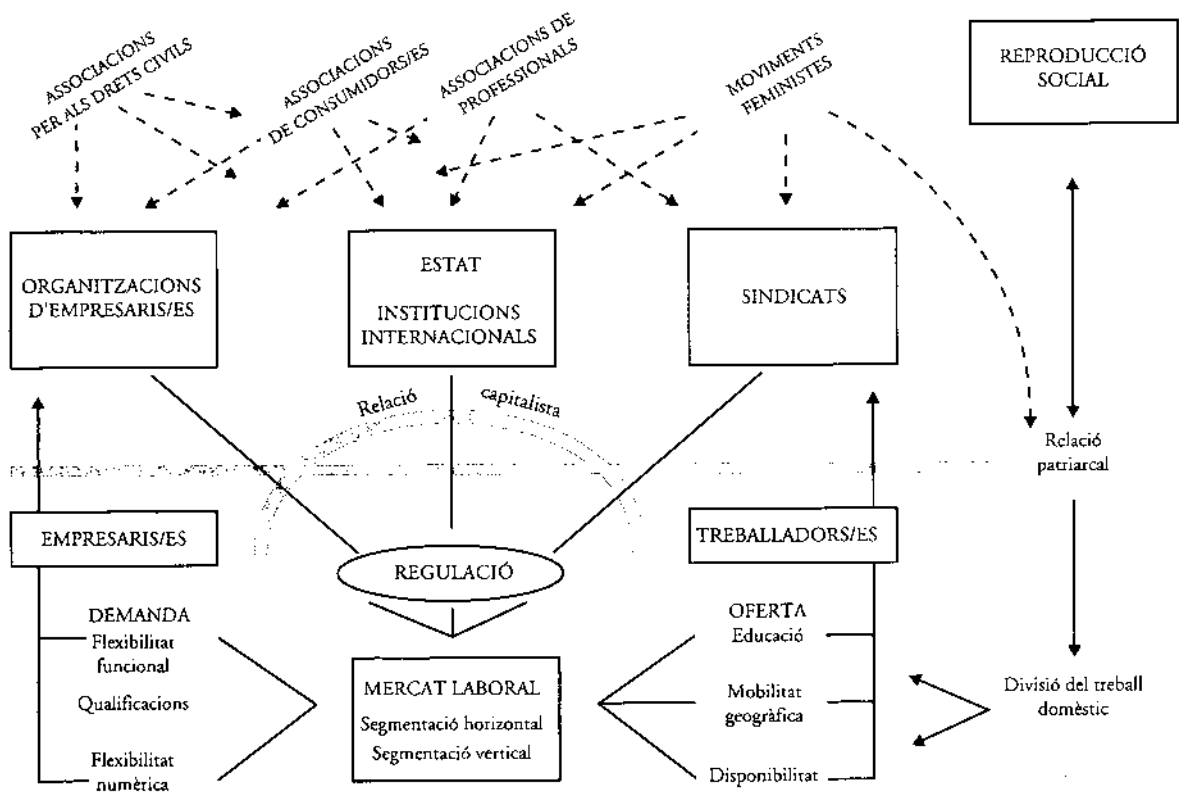

Figura 1. Segmentació del mercat laboral en relació amb el gènere (processos i protagonistes).

L'esfera privada està regulada sobretot per les relacions patriarcals, que definim com la divisió del treball domèstic, atribuint a les dones la major part de les responsabilitats familiars i interferint, per aquesta via, en la segmentació de l'ocupació a través de la distinció per gèneres de les condicions de mobilitat i de disponibilitat.

Però la influència de les relacions patriarcals en l'ocupació no es limita als efectes en l'organització familiar: el patriarcat, quant a sistema d'organització de la societat, marca profundament la intervenció de diversos protagonistes de regulació social. L'Estat, els sindicats o les associacions patronals no són neutrals! Manifesten sempre en les seves intervencions, de manera més o menys explícita, el domini del model patriarcal. Per exemple, la legislació relativa a la maternitat i a la paternitat, així com les regles dels convenis col·lectius de treball contenen discriminacions significatives, sobretot quan intenten protegir les dones, com és el cas de la regulació de diverses directives de la CE. En realitat, aquestes regles promouen diferents condicions de competició en el treball entre les dones i els homes, així, per exemple, una baixa per maternitat de 14 setmanes perjudica considerablement la contractació i la promoció professional de les dones; aquests efectes perversos caldria avaluar-los i tenir-los presents a l'hora de dissenyar aquests tipus de mesures.

Una interpretació de la subordinació de les dones no ha d'estar, doncs, limitada a l'esfera domèstica, en la mesura en què una eventual «igualtat domèstica» no assegura una igualtat en la resta d'instàncies socials. Diversos símptomes semblen sostenir el fet que el domini patriarcal es va transferint, progressivament, del domini privat al públic (Walby, 1990) a mesura que es va establint més igualtat dins la família.

En base a aquest model analític, procuraré concretar i interpretar tot seguit les condicions que configuraran les principals alteracions verificades en l'ocupació de les dones a Portugal en les darreres dècades.

Abans dels anys seixanta, cal destacar dos aspectes que marcaven profundament la integració de les dones en el mercat de treball: la importància de les activitats agrícoles i la influència del catolicisme.

L'agricultura ocupava, abans dels anys seixanta, la majoria de la població activa i presentava característiques molt diferenciades a les diverses regions del país. Al nord predominaven les petites explotacions familiars, amb una producció molt poc mercantilitzada; en aquestes comunitats camperoles, les dones tenien un paper social important, inherent a la nul·la diferenciació entre activitats de producció i de reproducció, la qual cosa significava una complementarietat de tasques dins la família i no es podien atribuir més valor a les unes que a les altres. Al sud es desenvolupà una estructura latifundista que portà a una integració precoç de les dones en el mercat de treball, una situació marginal que corresponia a l'execució de les tasques més penoses, a salaris molt baixos i a una freqüència elevada de treball temporal.

La profunda influència del catolicisme en la societat portuguesa, aliat amb la ideologia conservadora del règim salazarista (aliança que s'institucionalitzà el 1940, com un acord oficial entre l'Estat i l'Església: el Concordat), fou res-

ponsable de la difusió d'un model de comportament femení que impossibilità durant dècades qualsevol moviment en el sentit de l'emancipació de les dones. Com a conseqüència, aquest model limitava les funcions de les dones al paper de mares i d'esposes, comdemnant la seva participació en tots els àmbits públics i enaltint les seves actituds de submissió. Els efectes d'aquesta ideologia encara perduren en l'actualitat, de manera que s'imposen restriccions importants a la inserció professional de les dones.

A partir dels primers anys seixanta l'organització tradicional va sofrir alteracions significatives, tant en el pla econòmic com en el nivell d'organització social. L'impuls industrial, el procés migratori i la guerra colonial constituïren els motors principals del canvi.

La industrialització, relacionada, en part, amb l'entrada de capitals estrangers facilitada per l'adhesió de Portugal a l'EFTA el 1959, correspongué a una forta concentració d'ocupació en dues de les principals àrees urbano-industrials: Lisboa i Porto, la qual cosa desencadenà fortes migracions internes. Aquest procés originà canvis importants en l'organització familiar: la família extensa tradicional s'anà extingint donant lloc a la família nuclear. Paral·lelament, es verificà una suburbanització intensa que tingué conseqüències desfavorables per a la vida quotidiana de les dones, tal com s'havia vist anteriorment a molts d'altres països europeus: l'aïllament i el trencament dels lligams familiars foren els resultats més negatius d'aquest procés.

A mitjans de la dècada dels seixanta, les inversions industrials, que abans havien provocat sobretot un augment de l'oferta de treball masculí, passaren a dirigir-se de manera preferent als sectors que recorrien més al treball femení, tals com la confecció, el muntatge de productes elèctrics i la indústria alimentària. L'abundància de mà d'obra barata era un criteri fonamental per a la implantació d'aquestes noves empreses, la qual cosa provocà la seva concentració en les dues àrees metropolitanes, on la disponibilitat d'un gran nombre de dones acabades d'arribar constituïa un atractiu important.

Però les noves indústries no representaren, en aquell moment, l'impuls principal per al creixement de l'activitat professional femenina en aquest període. L'emigració i la guerra colonial contribuïren decisivament a la integració de les dones en el mercat de treball.

L'emigració tingué un impacte particularment important en les àrees rurals: les dones que es quedaren a Portugal assumiren tota la responsabilitat de la gestió de la família i de l'explotació agrícola i, malgrat les condicions penoses en què visqueren durant llargs períodes, aquesta situació féu ampliar considerablement la seva independència.

La guerra colonial (1961-1974) provocà efectes més transversals als diferents grups socials. La mobilització militar arribà a tots els grups, provocà un dèficit accentuat de la mà d'obra masculina en tots els segments del mercat de treball i promogué, en conseqüència, un reclutament massiu de dones i un progrés professional apreciable.

Al final de la dècada, el desenvolupament dels serveis socials públics, forçat per l'expansió urbana i desencadenat pels canvis en la regulació en el sentit

d'una intervenció més gran de l'Estat, originà, també, un increment significatiu de l'oferta d'ocupació dirigida a les dones. Al mateix temps, la consolidació dels grans grups empresarials nacionals augmentà l'oferta de treball masculí que procedia, principalment, dels serveis financers. A l'inici dels anys setanta, una segmentació del treball terciari basada en el gènere es corresponia amb un tall clar entre el sector públic i el sector privat, dones i homes respectivament, distinció que encara es manté en l'actualitat.

La revolució d'abril de 1974 desencadenà un procés de grans alteracions en la societat portuguesa i provocà ruptures profundes en els valors tradicionals que portaren a canvis importants en els nivells d'ocupació i de vida quotidiana de les dones.

Les desigualtats socials constituïren una preocupació fonamental després de la revolució. Els nous valors sòcio-culturals apuntaven en el sentit de la justícia social, ideari en el qual s'inscrivía, també, l'emancipació de les dones i la difusió dels models de comportament i de les pràctiques antidiscriminatòries. Aquest procés no fou, amb tot, protagonitzat per moviments feministes, l'expressió dels quals ha estat sempre molt reduïda a Portugal, sinó per les forces polítiques partidàries de l'esquerra, en el context d'una gran participació en la vida social.

La nova Constitució, aprovada el 1976, contribuï a l'eliminació de les nombroses discriminacions legals basades en el gènere que estaran vigents durant tot el període d'estat nou i introduí un marc legal d'igualtat entre homes i dones que posteriorment es consolidà a través de legislació específica, d'aquesta manera actualment estan assegurats els aspectes fonamentals de la igualtat jurídica.

La forta expansió de l'administració pública, a nivell central i local, de les orientacions polítiques que oscil·laven entre l'estat del benestar i l'estat socialista, fou responsable d'un creixement molt significatiu de la taxa d'activitat femenina en el període postrevolucionari, que, el 1981, representava ja el valor més alt de l'Europa del Sud.

La intervenció estatal es va traduir no només en un augment accentuat de l'oferta de treball dirigida a les dones, especialment en els sectors de l'educació, de la salut i de l'assistència social, sinó també a garantir l'exteriorització de moltes tasques de reproducció social, facilitant per aquesta via una inserció de les dones en el mercat de treball.

Una altra conseqüència del procés revolucionari, important per a l'emancipació de les dones, fou la democratització de l'accés a l'ensenyament. Actualment, la població femenina jove es troba amb clar avantatge en relació amb la masculina, sobretot respecte al grau d'instrucció, aspecte en el qual ens centrarem més endavant.

El desenvolupament del moviment sindical, fortament reprimat durant la dictadura salazarista, contribuï a una millora considerable de les condicions de treball: els augments salarials, per exemple, foren dirigits en particular als segments més desafavorits o beneficiaren especialment la mà d'obra femenina. Amb tot, la gran participació dels sindicats en la regulació social comportà també alguns impactes negatius en l'ocupació femenina, ja que es potenciaven diferències basades en el gènere: els sindicats buscaren la protecció dels

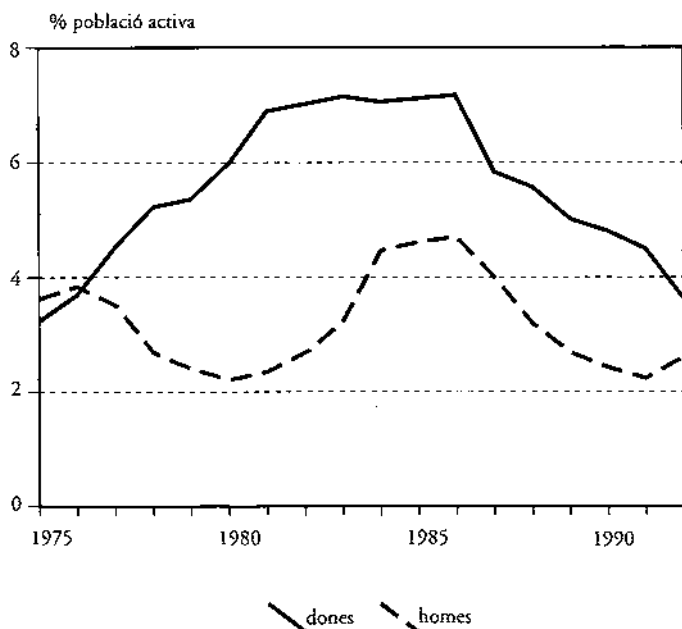

Figura 2. Taxes d'atur, 1975-1992 Portugal (població que busca un nou lloc de treball).

segments «centrals» del mercat de treball on predominaven els homes, deixant en segon terme els segments perifèrics i permetent, per aquesta via, una precarització creixent del treball femení.

L'evolució de les taxes de desocupació femenina i masculina després de 1974 (figura 2) reflecteixen molt bé la intervenció dels sindicats: en un període de crisi econòmica profunda, la segona meitat dels anys setanta, l'atur masculí es reduí significativament malgrat les dificultats econòmiques que incidien sobre els segments de treball molt masculinitzats, com la metal·lúrgia, les químiques o els serveis financers. Al mateix temps, s'observà un fort augment de l'atur femení, fenomen que no constituí una preocupació essencial per a les organitzacions sindicals.

Durant els anys vuitanta la taxa d'activitat femenina continuà registrant un creixement significatiu i actualment se situa entre els valors més elevats registrats als països de la Comunitat Europea. Aquest augment fou, amb tot, acompanyat per una precarització creixent, que no implicà solament les dones, però que les afectà amb més intensitat.

Orientacions polítiques de caràcter liberalitzador i l'adhesió a la Comunitat Europea (1986) contribuïren decisivament al desenvolupament d'estratègies de flexibilització defensiva que potenciaren considerablement la inseguretat del treball (Lipiez i Leborgne, 1992). La freqüència de l'ocupació temporal i de

la contractació per períodes augmentà de manera significativa, en particular en el treball femení. En un context on la seguretat social és reduïda i on els nivells de vida són generalment baixos, aquestes estratègies penalitzen força les dones, en la mesura que agraven les condicions de treball i, al mateix temps, dificulten les tasques de reproducció social.

Sintetitzats els aspectes fonamentals que han configurat el treball femení a Portugal en les darreres dècades, interessa, ara, plantejar les seves característiques principals en l'actualitat i destacar els factors que el distingeixen de la resta de països de l'Europa del Sud.

L'especificitat del treball femení a Portugal es manifesta, principalment, en quatre àmbits:

- en l'expressió numèrica de l'activitat professional de les dones;
- en la freqüència del treball a temps parcial;
- en la composició del treball per activitats econòmiques;
- en el grau d'instrucció.

La taxa de feminització en l'ocupació arribà, el 1992, a un 44,3%, valor força superior als registrats en la resta de països de l'Europa del Sud i situat entre els tres més elevats de la Comunitat Europea. L'evolució de les taxes d'activitat femenina per grups d'edat (figura 3) mostra que la nupcialitat i la maternitat van perdre influència sobre els nivells d'activitat.

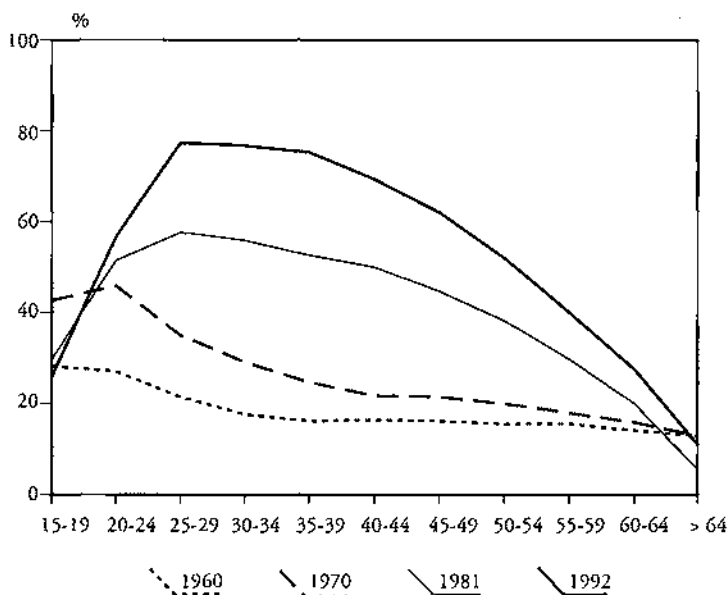

Figura 3. Taxes d'activitat femenina per grups d'edat, 1960-1992 Portugal.

Les raons que justifiquen, globalment, aquests valors observats estan relacionades, per una banda, amb el tipus d'oferta de treball, l'obertura de la economia portuguesa a l'exterior i el preu de la mà d'obra, factor molt rellevant en les decisions d'inversió que potencien el reclutament de població femenina. Per una altra banda, les noves representacions i pràctiques socio-culturals que s'han anat desenvolupant després de la revolució de 1974 han facilitat, considerablement, la inserció de les dones en el mercat de treball. Cal destacar també que els llaços familiars i de veïnatge, que han suportat el procés d'urbanització de les darreres dècades, han compensat, d'alguna manera, la falta d'un estat del benestar i han permès l'existència de xarxes d'interajuda femenina que faciliten l'activitat professional de les dones.

El treball femení a temps parcial té, a Portugal, una expressió insignificant, particularment en la indústria dels serveis econòmics i socials (quadre 2.1.)

El gran predomini del treball femení a temps complet ha de ser relacionat, en primer lloc, amb els baixos ingressos de la majoria de nuclis familiars; en la majoria dels casos la reducció d'un dels dos salaris, encara que fos temporalment, dificultaria molt la subsistència de la família. Per altra banda, la legislació laboral no afavoreix les entitats patronals que ocupen treballadors a temps parcial, especialment en allò que es refereix a les prestacions socials.

La presència femenina en les diverses activitats econòmiques presenta, a Portugal, una imatge força diferent del que s'observa a la resta de països de l'Europa del Sud (figura 4).

L'agricultura, les indústries tradicionals i els serveis domèstics representen encara una llarga parcel·la d'ocupació femenina. En canvi, el comerç i els serveis financers registren una participació femenina més reduïda que en els altres països. Aquesta segmentació horitzontal reflecteix, d'alguna manera, el lleu desenvolupament de l'economia nacional, on els sectors tradicionals mantenen un pes considerable. Amb tot, la progressiva marginalització d'aquests segments condueix a una substitució de l'ocupació masculina per l'ocupació femenina.

Quadre 2.1. Percentatge de dones amb treball a temps parcial en diverses activitats econòmiques. Portugal 1992.

Agricultura	20,3
Indústria	7,0
Comerç	9,3
Hotelesia	10,3
Transport i comunicacions	2,0
Serveis econòmics i financers	7,3
Administració pública	2,3
Serveis socials	3,5
Serveis personals i domèstics	35,0

Font: INE, Demanda de treball, 1992.

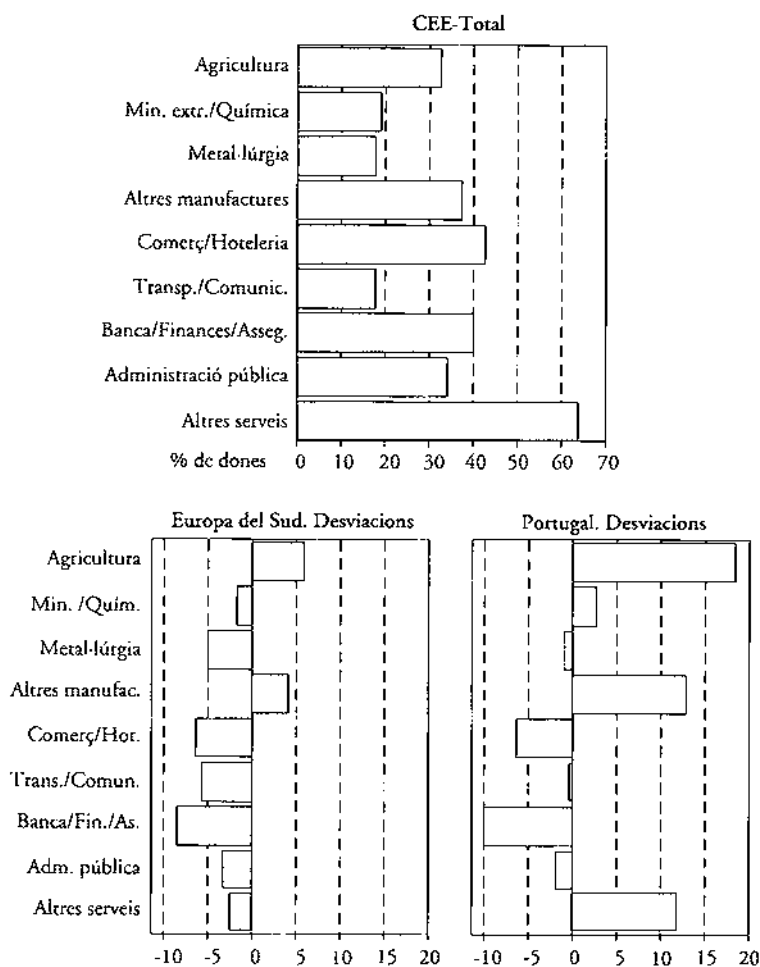

Figura 4. Participació de les dones en l'ocupació total per activitats econòmiques, CE, Europa del Sud i Portugal, 1987.

El nivell d'instrucció de les dones, sobretot de les joves, constitueix una de les altres especificitats de la situació portuguesa. però, al contrari del que s'observa en els punts anteriors, en aquest àmbit la situació es mostra força positiva.

La democratització i la massificació de l'ensenyament a partir de la segona meitat dels anys setanta comença ara a reflectir-se en el mercat de treball en les generacions més joves: el nivell d'instrucció de les dones representa ja un avantatge significatiu en relació amb la població masculina, també a nivell d'ensenyament universitari (figura 5).

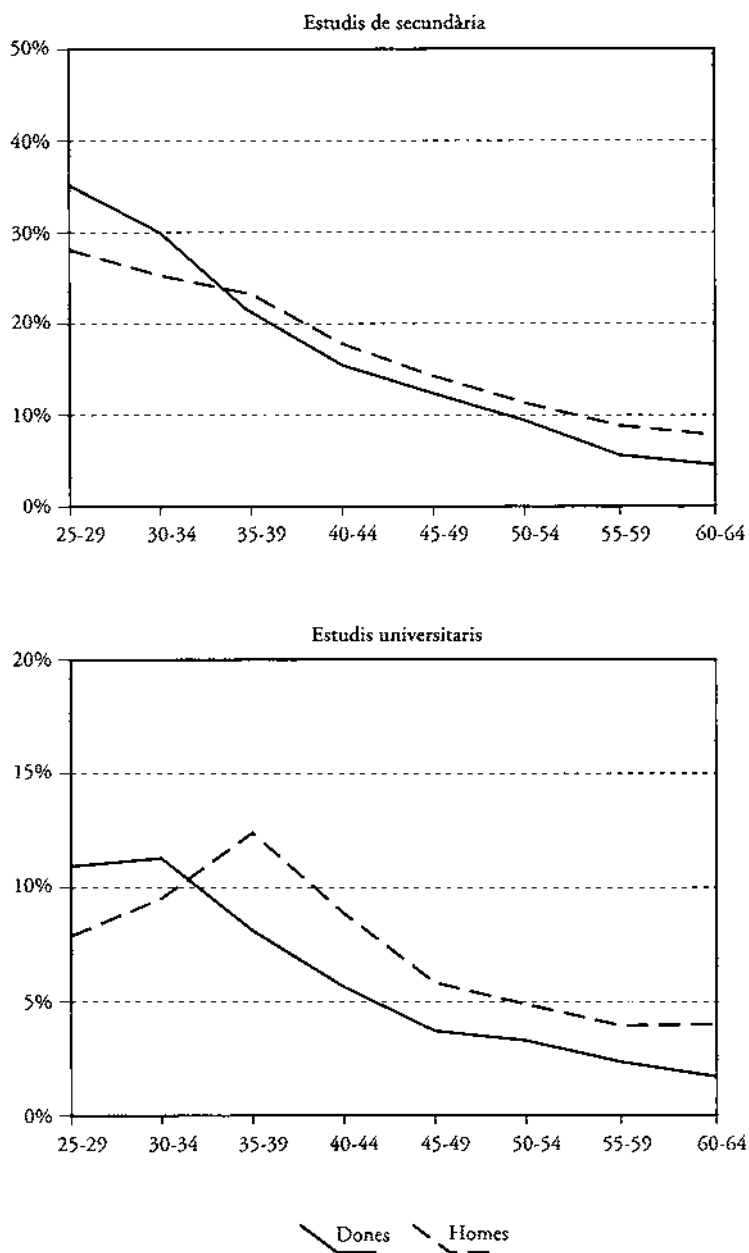

Figura 5. Nivells d'educació per grups d'edat, Portugal 1992. Els estudis de secundària inclouen els nivells més alts.

Aquesta alteració recent en els patrons d'instrucció justifica l'elevada feminització de professions força valorades, tals com la medicina, l'advocacia, la magistratura o el professorat universitari.

La disminució de la diferència d'instrucció entre homes i dones no ha reduït encara, de manera significativa, la marginalitat del treball femení: globalment, el treball de les dones continua situant-se, majoritàriament, en els segments més perifèrics del mercat de treball. Però s'observen ja progressos considerables en els sectors que recorren preferentment al reclutament en els mercats professionals, o sigui, en aquells que els coneixements escolars representen un factor decisiu en la selecció dels treballadors.

L'accés a l'ensenyament representa, així, en el context nacional, una condició més favorable per a la promoció de les dones en el mercat de treball.

En síntesi, els processos que marcaren més negativament la societat portuguesa en les darreres dècades —l'emigració i la Guerra Colonial— foren els que contribuïren de manera més decisiva en la inserció massiva de les dones en el mercat de treball, la qual cosa tingué lloc, amb tot, en un context particularment penós pel nivell de vida de l'organització familiar.

Els canvis de la regulació social introduïts per la Revolució d'Abril foren especialment importants per a l'ocupació femenina a nivell dels valors culturals i de les condicions de reproducció social (les característiques presentades pels treballadors esdevingueren menys diferenciades per factors de gènere); amb tot, les noves configuracions del mercat de treball tendiren a accentuar la separació entre homes i dones —en una primera fase per via de la intervenció sindical, més recentment a través de les mesures de liberalització de l'economia que promogueren una precarització creixent dels segments de treball més perifèrics— enquadrada en les estratègies de flexibilitat defensiva que predominen actualment en la regulació social i en les opcions de flexibilitat numèrica portades a terme per la majoria d'empreses.

Bibliografia

- ANDRÉ, I. (1991). «The employment of women in Portugal». *Iberian Studies*, vol. 20, núm. 1-2, p. 28-41.
- ANDRÉ, I. (1994). *O Falso Neutro em Geografia Humana. Género e Relação Patriarcal no Emprego e no Trabalho Doméstico*. Tesi doctoral de Geografia Humana. Lisboa: Universitat de Lisboa.
- BARRÈRE-MAURISSON, M.A. (1992). *La Division Familiale du Travail, La Vie en Double*. París: PUF.
- BELEZA, M.T. (1990). *Mulheres, Direito, Crime ou a Perplexidade de Cassandra*. Tesi doctoral de Geografia Humana. Lisboa: Universitat de Lisboa.
- BOYER, R. (1988). «Defensive or Offensive Flexibility?». En BOYER, R. (ed.). *The Search for Labour Market Flexibility. The European Economies in Transition*. Oxford: Clarendon Press, p. 222-251.

- CIDM-MESS (1992). *Portugal, Situação das Mulheres*. Comissió per a la Igualtat i Drets de les Dones. Lisboa: Ministeri de Treball i Seguretat Social.
- FOORD, J.; GREGSON, N. (1986). «Patriarchy: towards a reconceptualization». *Antipode*, vol. 18, núm. 2, p. 186-211.
- HARVEY, D. (1989). *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Basic Blackwell.
- IZQUIERDO, M.J. (1991). «Un marco teórico para las relaciones de sexo y género». En LUNA, L. (coord.). *Mujeres y Sociedad. Nuevos Enfoques Teóricos y Metodológicos*. Seminari Interdisciplinari Dones i Societat. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 75-85.
- LIPIETZ, A.; LEBORGNE, D. (1992). «Flexibilité offensive, flexibilité défensive. Deux stratégies sociales dans la production des nouveaux espaces économiques». En BENKO, G.; LIPIETZ, A. (eds.). *Les Regions qui Gagnent. Districts et Réseaux: les Nouveaux Paradigmes de la Géographie Économique*. Paris: PUF, p. 347-377.
- MARSDEN, D. (1989). *Marchés du Travail. Limites Sociales des Nouvelles Théories*. Paris: Economica.
- MASSEY, D.; MCDOWELL, L. (1984). «A woman's place?». En MASSEY, D. i ALLEN, J. (eds.). *Geography matters!* Cambridge: Cambridge University Press, p. 128-147.
- MCDOWELL, L. (1991). «Life without father and Ford: the new gender order of post-Fordism». *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, vol. 16, p. 400-419.
- PINCH, S.; STOREY, A. (1992). «Flexibility, gender and part-time work: evidence from a survey of the economically active». *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, vol. 17, núm. 2, p. 198-214.
- RODRIGUES, M.J. (1988). *O Sistema de Emprego em Portugal, Crise e Mutações*. Lisboa: Publicações Don Quijote.
- ROUSSEL, L. (1989). *La Famille Incertaine*. Paris: Odile Jacob.
- SILVA, M. (1983). *O Emprego das Mulheres em Portugal: a «Mão Invisível» na Discriminação Sexual no Emprego*. Porto: Afrontamento.
- VAIOU, D. (1990). *Gender Relations in Urban Development: an Alternative Framework of Analysis in Athens, Greece*. Tesi doctoral. Londres: University College London.
- VALE, A. (1988). «Igualdade de remuneração em direito português». *O Direito Comunitário e a Igualdade Jurídica entre Mulheres e Homens*. Cadernos da Comissão da Condição Feminina, núm. 23, p. 39-50.
- WALBY, S. (1986). *Patriarchy at Work*. Londres: Polity Press.
- WALBY, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Blackwell.